

THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA

2/2025

Studia

**Universitatis Babeş-Bolyai
Theologia Reformata Transylvanica**

70/2

July – December 2025

Issue DOI: 10.24193/subbtref.70.2

Studia

Universitatis Babeş-Bolyai

Theologia Reformata Transylvanica

Editorial board:

EDITOR-IN-CHIEF:

Professor Dr. Olga LUKÁCS, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

EXECUTIVE EDITOR:

Associate prof. Dr. Sarolta PŰSÖK, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

MEMBERS:

Professor Dr. Klaus FITSCHEN, University of Leipzig, Germany

Professor Dr. Gábor HÉZSER, University of Bielefeld, Germany

Professor Dr. Sándor FAZAKAS, Reformed Theological University, Debrecen, Hungary

Professor Dr. Ferenc PAP, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

Associate prof. Dr. Gabriella RÁCSOK, Reformed Theological Academy of Sárospatak, Hungary

Associate prof. Dr. Ibolya BALLA, Pápa Reformed Theological Seminary, Hungary

Professor Dr. Peter KÓNYA, University of Prešov, Slovakia

Associate prof. Dr. Alfréd SOMOGYI, Selye János University, Komarno, Slovakia

ADVISORY BOARD / REFEREES:

Professor Dr. Judit BALOGH, Eszterházy Károly Catholic University, Eger, Hungary

Professor Dr. Béla BARÁTH, Reformed Theological University, Debrecen, Hungary

Professor Dr. Károly FEKETE, Reformed Theological University, Debrecen, Hungary

Associate prof. Dr. Előd HODOSSY-TAKÁCS, Reformed Theological University, Debrecen, Hungary

Associate prof. Dr. Viktor KÓKAI-NAGY, Reformed Theological University, Debrecen, Hungary and
Selye János University, Komarno, Slovakia

Associate prof. Dr. Attila LÉVAI, Selye János University, Komarno, Slovakia

Acad. prof. Dr. Gábor SIPOS, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Professor Dr. Sándor Béla VISKY, Protestant Theological Institute, Cluj-Napoca, Romania

Professor Dr. Dezső BUZOGÁNY, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Professor Dr. László HOLLÓ, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Associate prof. Dr. Lehel LÉSZAI, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Lecturer Dr. Szabolcs KOVÁCS, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Lecturer Dr. Gabriella GORBAI, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

Lecturer Dr. Botond-Kund GUDOR, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania

Lecturer Dr. János MÁRTON, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania

Lecturer Dr. Alpár Csaba NAGY, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

Lecturer Dr. István PÉTER, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca, Romania

REFEREES IN THIS ISSUE ONLY:

Professor Dr. Balázs SIBA, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

Professor Dr. Margit ABLONCZY, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

The staff wishes to thank

Mr. István SZÁSZ-KÖPECZY for the proofreading of this issue

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA
70/2

Content / Tartalomjegyzék / Sumar

BIBLICAL STUDIES – BIBLIAI TANULMÁNYOK – STUDII BIBLICE

CHIA Philip Suciadi: The Theology of “Clothing” in the Epistle of Colossians – A Social Identity Theory Approach * A „ruházat” teológiája a Kolossébeliekhez írt levélben – A társadalmi identitáselméleti megközelítés * Teologia „îmbrăcămintei” în Epistola către Coloseni – O abordare din perspectiva teoriei identității sociale 7

EGERESI László Sándor: „Mázlid van haver, nem bővli a szajré.” Hebrew and Yiddish Loanwords in Present-Day Hungarian Language * „Mázlid van haver, nem bővli a szajré.” A mai magyar nyelvben előforduló héber és jiddis jövevényszavak * „Mázlid van haver, nem bővli a szajré.” Cuvinte împrumutate din ebraică și idiș în limba maghiară contemporană 24

STEINER Fabienne: Dialectical Eschatology Using the Example of 1 John 1:1–4 * Schriftexegese als Voraussetzung für Emil Brunners frühe dialektische Eschatologie anhand des Beispiels 1. Joh 1,1–4 * Eshatologia dialectică folosind exemplul din 1 Ioan 1:1–4 53

SYSTEMATIC THEOLOGY – RENDSZERES TEOLÓGIA – TEOLOGIE SISTEMATICĂ

PÜSÖK Sarolta: Religious education as a sacred duty * Vallástanítás mint szent kötelesség * Educația religioasă ca datorie sacră 77

TÓDOR Csaba: Episteme as an Element of Relationality * Az episztémé, mint a kapcsolatiság eleme * Episteme ca element al relaționalității 104

RELIGIOUS PEDAGOGY – VALLÁSPEDAGÓGIA – PEDAGOGIA RELIGIOASĂ

- TOLNAI Ágnes – JÁKOB Hanna – MITEV Janka: Value Identity of the Students of the Faculty of Pedagogy * *A Pedagógiai Kar hallgatóinak értékidentitása* * *Identitatea valorică a studenților Facultății de Pedagogie* 121

CHURCH HISTORY – EGYHÁZTÖRTÉNELEM – ISTORIA BISERICII

- CSÜRÖS András: Zoltán Tildy and 1919* *Tildy Zoltán és 1919* * *Zoltán Tildy și 1919* 147

- HEGYI Ádám: *The Collective and Personal Memory of Reformed Peregrination in the Early Modern Period* * A református peregrináció kollektív és személyes emlékezete a kora újkorban * *Memoria colectivă și personală a peregrinării reformate în perioada modernă timpurie* 160

- LUKÁCS Olga: *The Confessional Landscape of Transylvania through the Eyes of a Travelling Jesuit at the End of the Sixteenth Century. An Interpretation of Antonio Possevino's Commentario di Transilvania* * Erdély felekezeti helyzete egy utazó jezsuita szemével a 16. század végén. Antonio Possevino *Commentario di Transilvania* című művének értelmezése * *Peisajul confesional al Transilvaniei prin ochii unui iezuit călător la sfârșitul secolului al XVI-lea. O interpretare a lucrării Commentario di Transilvania a lui Antonio Possevino* 183

- REIMER Johannes: Theology as Congregational Theology. Critical Evaluation of Experiences in Anabaptism * *A teológia mint gyülekezeti teológia. Az anabaptizmus tapasztalatainak kritikai értékelése* * *Teologia ca teologie congregațională. Evaluarea critică a experiențelor în anabaptism* 199

PASTORAL THEOLOGY – PASZTORÁLPSZICHOLÓGIA – TEOLOGIE PASTORALĂ

- BAKK-MIKLÓSI Kinga: (Re)interpreting Spirituality in Everyday Life – A Pastoral-Psychological Approach * *A spiritualitás (újra)értelmezése a mindennapi életben – Pásztori-pszichológiai megközelítés* * *(Re)interpretarea spiritualității în viața de zi cu zi – O abordare pastoral-psihologică* 213

- FERENCZI Andrea – RÓZSA Sándor: *“I Am Increasingly Interested in What Is Happening to Me”. The Psychological Significance of Gratitude in Old Age* * „Egyre jobban érdekel, hogy mi történik velem”. A hála pszichológiai jelentősége időskorban * „Sunt din ce în ce mai interesat de ceea ce mi se întâmplă”. Semnificația psihologică a gratitudinii la bătrânețe 229
- GORBAI Gabriella Márta: *Reflection as a Protective Factor in the Vocation of Religious Education Teachers* * A reflexió mint mentálhigiénés védőfaktor a vallástanárok hivatásvégzésében * *Reflecția ca factor protector în vocația profesorilor de educație religioasă* 267
- KÖVESDI Andrea – TAKÁCS Szabolcs – RÓZSA Sándor – KRIKOVSZKY Dóra – KOVÁCS Lajos – DEZSŐFI-GOTTL Antal – SZABÓ Attila: *Factors Supporting and Threatening the Adolescence of Transplanted Youth – Resilience, Well-Being, and Difficulty with Chronic Illness* * *A transplantált fiatalok serdülőkort támogató és veszélyeztető tényezők* – reziliencia, jóllét és a krónikus betegségekkel kapcsolatos nehézségek * *Factori care susțin și amenință adolescența tinerilor transplantați – reziliență, bunăstare și dificultăți legate de bolile cronice* 287
- NYITRAI Erika: *Investigating Interpersonal Emotion Regulation and Attachment – Initial Findings on the Regulation of One’s Own Emotions by Others and on Insecure Attachment* * Az interperszonális érzelemszabályozás és kötődés vizsgálata – első eredmények a saját érzelmek mások általi szabályozása és a bizonytalan kötődés vizsgálatában * *Investigarea reglării emoțiilor interpersonale și a atașamentului – concluzii inițiale privind reglarea propriilor emoții de către alții și atașamentul nesigur* 316
- SIPOS Zsolt – TÖRÖK Gábor Pál – JÁKI-SZABÓ Zsuzsanna – BÓNÉ Veronika: *Outcome Studies in the Field of Pastoral Counselling: a Focused Review of Research Published between 1990 and 2020* * *A lelkigondozási tanácsadás területén végzett eredményvizsgálatok: a 1990 és 2020 között publikált kutatások áttekintése* * *Studii privind rezultatele în domeniul consilierii pastorale: o analiză concentrată a cercetărilor publicate între 1990 și 2020* 332

PRACTICAL THEOLOGY – GYAKORLATI TEOLÓGIA – TEOLOGIE PRACTICĂ

- SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla: *The Path to the Source: The Natural History of Prayer* * Út a Forráshoz. Az imádság természetrajza * *Calea către sursă: Istoria naturală a rugăciunii* 372

BOOK REVIEWS – KÖNYVISMERTETŐK – RECENZII DE CARTE

BÍRÓ Endre: Zsigmond Attila, <i>Akadémita lelkipásztorok a szilágyi traktusban (16. század – 1821)</i> [<i>Academic pastors in the Szilágy tract (16th century – 1821)</i>]. Szeged–Debrecen: SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2024	391
ÚTMUTATÓ SZERZŐINKNEK	396
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	402

Ádám HEGYI¹

A református peregrináció kollektív és személyes emlékezete a kora újkorban²

Abstract. The Collective and Personal Memory of Reformed Peregrination in the Early Modern Period.

In the Early Modern Period, Reformed students in Hungary created a complex network. This network helped them to organize their university studies abroad. The memory of the peregrination is documented in ego-documents and other records. The culture of memory was maintained by a complex network of personal and collective elements. The oral tradition played an important role in the system, as much information was preserved by word of mouth. Written sources of memory survive in student lists, friendship books, diaries, and church chronicles. However, traces of historical research that went beyond memory can be found not only in the works of scholars (Péter Bod, Miklós Sinai, István Wespri) but also in congregational documents.

Keywords: collective memory, cultural memory, peregrinatio academica, history of universities, friendship album, Reformed students, Early Modern Period, Albert Szenci Molnár, Pápai Páriz Ferenc

¹ Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék; e-mail: hegyi@bibl.u-szeged.hu.

² A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

Az egyetemek múltja a kora újkori embereket is érdekelte: a prágai egyetemen 1620 előtt szokásban volt, hogy az elhunyt professzorokra még több évtizeddel a haláluk után is utaltak különböző krónikákban és évkönyvekben. Az emlékezés egy speciális formája volt Johannes Campanus von Wodnian *Calendarium beneficiorum* című 1616-ban megjelent műve, amelyben azokra a professzorokra emlékezett vissza, akik az egyetem számára valamilyen felajánlást tettek.³ Protestáns egyetem hiányában viszont a magyarországi reformátusok emlékezetkultúrája a csehekhez képest másként szerveződött.

A kora újkori egyetemjárás egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy csakis közösségi alapon lehetett megvalósítani: szükség volt mások tapasztalatára az utazás megszervezéséhez; csoportosan lehetett biztonságosan utazni; hasznos volt diáktársakkal barátságot kötni; érdemes volt a külföldi városokban olyan csoportokhoz csatlakozni, amelyek felekezeti alapon támogatták a peregrinusokat; az egyetemi oktatókkal kötött ismeretségek hozzájárulhattak ösztöndíjak megszerzéséhez, illetve további egyetemi tanulmányok folytatásához. A peregrinációról őrzött tudás jelentős része a szóbeliségben hagyományozódott.⁴ A magyar történetírás a 19. század második fele óta folyamatosan kutatja a *peregrinatio academica* történetét. A stipendiumok,⁵ az emlékkönyvek⁶ és a hungaricumok⁷ történetének rekonstruálása során a kutatók a kora újkori diákközösségek

³ HOLÁ, Mlada – HOLÝ, Martin (2020): Zwischen Realität und Mythos: Tod und Begräbnisse von Professoren der Prager Universität vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert, In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. 1. 133.
DOI: 10.14712/23365730.2020.22.

⁴ KOVÁCS Sándor Iván (1988): A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében, In: Kovács Sándor Iván: *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi, két tanulmány*. Budapest, Szépirodalmi. 93–200.

⁵ BOZZAY Réka (2022): *Intézménytörténeti kapcsolatok: Debrecen és Hollandia* (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei. 81–101.

⁶ LATZKOVITS Miklós – MÁNDITY Zoltán (2011): Az emlékkönyv-bejegyzések datálásáról, In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis*. 30. 293–302.

⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit (2020): Beszámoló a Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy) munkálatairól, In: Szőnyi Éva (szerk.): *Szabó Károly-emlékkönyv*. Budapest, OSZK – Gondolat – Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 175–187.

belső szerkezetét tárták fel. A rendelkezésünkre álló nagyszámú adatnak köszönhetően ma már a hálózatkutatás eszközeivel is folyik ez a munka.⁸

A 17. század peregrinusai ebben a hálózatban nagyon jól kiismerték magukat, viszont a rendszer folyamatosan mozgásban volt, mert a személyes kapcsolatok az idő előrehaladtával megszűntek, és politikai, egyházi vagy háborús események átalakították a hálózati szálakat és a csomópontokat. Ebből adódik, hogy bizonyos kapcsolatrendszerek feledésbe merültek, amire jó példa Szenci Molnár Albertnek két üdvözlőverse.⁹

Szenci 1603-ban iratkozott be az altdorfi egyetemre,¹⁰ amelynek tanáraival jó kapcsolatba került. A logika professzorával, Michael Piccarttal annyira mély barátságot kötött, hogy a professzor 1611-ben Szenci házassága alkalmából üdvözölte őt,¹¹ és a bölcsészkar dékánjának, Wolfgang Waldungnak a neve levelezésében és Christoph Welhammer számára írt köszöntőversben is felbukkan.¹² Az 1605. augusztus 28-án az altdorfi akadémián tartott disputáción¹³ Waldung elnöklésével a nürnbergi származású Georg Ritter volt az egyik respondens, akivel Szenci szintén kapcsolatban állt, mert Rittert 1605 januárjában egy üdvözlőversben említette.¹⁴

⁸ MARKÓ Anita (2018): Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban, In: *Digitális Bölcsészet*. 1. 55–82. JUHÁSZ Szandra (2021): A héber nyelvű carmina gratulatoria kulturális sajátosságai, In: Kovács Janka (szerk.): *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*. Budapest, Reciti. 93–117.

⁹ 2019-ben a Szenci-kutatás még nem ismerte ezeket. MOLNÁR Dávid (2019): Szenci Molnár Albert, In: *Magyar Könyvszemle*. 135. 50–90.

¹⁰ SZÖGI László (2011): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, no. 19.

¹¹ KOVÁCS József László (1998): Szenci Molnár Albert Altdorfban, In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17.). Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, 259–261. IMRE Mihály (2009): „Úton járásnak megírása” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, (Humanizmus és reformáció 31.). Budapest, Balassi. 186–187.

¹² KOVÁCS (1998), 259–261.

¹³ WALDUNG, Wolfgang (1605): *Physicarum exercitationum disputatio prima De rerum naturalium principiis*. [Nürnberg] Noribergae, Typis Christophori Lochneri. VD17 29:725566N.

¹⁴ KOVÁCS (1998), 259.

1606 márciusában Michael Piccart vezetésével disputált¹⁵ a lengyel Christophorus Stoinsky. Mindkét disputációban Szenci egy-egy verssel köszöntötte diáktársait, az emlékezet mégsem őrizte meg ezt. Maga Szenci sem említi meg ezt a két disputációt a naplójában,¹⁶ és egyelőre annak sincs nyoma, hogy a disputáción jelenlévő Christophorus Lyczkovius, Stanislaus Wyzicius, Nicolaus Rupnovius és Theodor Sitzman a peregrinusok legismertebb közösségi hálózataiban, valamelyik hungarus emlékkönyvben nyomot hagytak volna maguk után.¹⁷

„Aliud

Tempora qui vitae curtissima dixit, et artem
Prolixam; minime vanus hic augur erat.
At nostritantum creverunt temporis artes,
Ut cuique aetatem jam dolet esse brevem.
Qui sapit ergo, bonis ex his sibi pluribus artes
Praecipuas solers seligit atque notat.
Temporis et parcus trutinat momenta fugacis,
Unicavix sinit hic hora ut inanis eat.
Altorphi video juvenes, qui tempus et horam,
Spreto delicio, non nisi dant studiis.
Paedonomus prior est Samuel, cui plurima virtus.
Hujus discipuli Christifer atque Petrus.
Is praeit exemplo et docet: hi bene jussa sequuntur.
Sic praeiter sapiunt proficiuntque simul.

¹⁵ PICCART, Michael (1606): *Censura dialecticae novorum philosophorum in Theses coniecta*. [Nürnberg] Noribergae, è Typographéo Kauffmaniano. VD17 23:263771L.

¹⁶ SZABÓ András (2003): *Szenci Molnár Albert Naplója* (Historia litteraria 13.). Budapest, Universitas. 146–151.

¹⁷ 2024. szeptember 5-én az Inscriptones Alborum Amicorum adatbázisban egyik személy sem szerepelt. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/> (utolsó megtekintés dátuma: 2025. június 27.). Szenci Molnár kapcsolatrendszerével foglalkozó szakmunkák sem említik őket. Vö. SZABÓ András (2011): „Bizontalan helyeken búdosunk”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*. Dunaszerdahely – Komárom, Liliium Aurum. 65–110. IMRE (2009), 186–187.

Et sacrae penitus satagunt secreta Sophiae
Noscere, vel quis sit sensus Aristotelis.
Inde Theses Stoinski Logicis de rebus adornat,
Quas duce Piccarto proferet in medium.
Publicitusque suis pro viribus asstruet et se
Ad majora dein rite tuenda parat.
Ergo brevi verbo mentem tibi gratulor hancce.
Stoinski misalve, vive valeque diu.

L. M. Q. scripsi
Albertus Molnar Szenciensis, Ungarus.”¹⁸

„Ad D. respondentem Paulum P. Waldungi

Pergite Pierides properante poemate Paulo,
Prospera poscentes, promere plectra preces.
Adferat altisonos applausus almus Apollo,
Artibus ausoniis admoduletur amans,
Versiculis variis veracia vota vovete,
Ut vestra veniat voce vocante viror.
Litiferas liceat laxando linquere leges,
Lympahs lustrificas luce levare lubet.
Vive valens Valdung vivens virtute viresce,
Ut valeas vanos vincere voce viros,
Sic superat sevam simplex sapientia sortem
Si solers studeas sobria si sapias.

Albertus Molnar Ungarus.”¹⁹

Mivel a kora újkor református peregrinusai benne éltek az egyetemjárás hálózatában, ezért levelezéseikben, naplóikban, kérvényeikben és egyéb dokumentumaikban leginkább annak lehet nyomára bukkanni, hogyan szervezték meg utazásaikat, hogyan

¹⁸ PICCART (1606), fol. A4r-v.

¹⁹ WALDUNG (1605), fol. O5v.

jutottak hozzá egy-egy ösztöndíjhoz, vagyis a peregrináció múltja kevésbé érdekelte őket. A kapcsolatrendszerüket leginkább külföldi egyetemi tanulmányaik megvalósítására használták fel, nem annak történetének kutatására. Így például Teleki Pál, valamint Teleki Sándor levelezésében igen gyakori téma volt az ösztöndíjak megszerzésének problémája,²⁰ és már igen korán megjelentek olyan munkák, amelyek a peregrináció elméleti hátterét megfogalmazták. 1581-ben Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* című művében kifejtette, hogy a protestáns peregrináció célja a tudományokban és a hitben való fejlődés.²¹

A kora újkorban minden diák rendelkezett emlékkönyvvvel. A személyes kapcsolatoknak speciális őrzői voltak ezek a kis füzetek, mert sokszor évtizedek múlva is feljegyezték bennük az egykori diáktárs későbbi sorsát. Az egyetemi tanulmányok emlékeiről is vannak bennük szórványosan adatok, viszont hosszabb, összefüggő szövegeket nem tartalmaznak az egyetemjárás történetéről,²² miközben a peregrinusokat érdekelte a történelem, hiszen ifj. Pápai Páriz Ferenc külföldi útja során kimondottan történeti könyveket keresett Teleki Sándornak.²³ Szilágyi Sámuel Rádai Gedeon számára kutakodott történeti művek után.²⁴ 1695-ben id. Pápai Páriz Ferenc azt ajánlotta Teleki Pálnak, hogy a politika és a történettudomány tanulására is fordítson külföldön időt.²⁵

Elég sok adat bizonyítja, hogy a diákokat az egyetemjárás emlékezete mégis érdekelte. Laskai Csókás Péter 1585-ben nyomtatásban tette közzé a wittenbergi

²⁰ FONT Zsuzsa (1989): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok 1695–1700* (Fontes rerum scholasticarum 3.). Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség. 179. HOFFMANN Gizella – BARTÓK István (1980): *Peregrinuslevelek 1711–1750: külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.). Szeged, JATE. 42.

²¹ H. HUBERT Gabriella (1993): Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből, In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. kötet. Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptorum. 551.

²² SCHNABEL, Werner Wilhelm (2003): *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts* (Frühe Neuzeit 78.). Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 102–103., 213–220.

²³ HOFFMANN (1980), 18.

²⁴ I. m. 235.

²⁵ FONT (1989), 32.

magyar társaság névsorát. Laskai művét felhasználva a kora újkorban több kéziratot is készült a wittenbergi anyakönyvről, vagyis a *peregrinatio academica* múltja nem merült feledésbe.²⁶ Szepsi Csombor Márton útleírásában részletesen bemutatja az egyetemi városokat, amelynek során ismerteti a híresebb professzoraikat és nevezetesebb diákjaikat. Strasbourg esetében például felsorolja az egykori tanárokat, és megemlíti, hogy Szenci Molnár Albert is ott tanult.²⁷ 1680-ban a jénai egyetemen Daniel Klesch egy panegyrist adott ki, amiben összeírta a magyarországi származású joghallgatókat. Ez azért érdekes, mert ez volt az első olyan nyomtatott mű, amely megkísérelte a joghallgatók egyetemjárásának történetét megírni. Igaz, művében csak a töredékét sorolta fel a külföldön tanult magyarországi joghallgatóknak.²⁸ 1760-ban Bod Péter számára Teleki József és Szilágyi Márton a genfi főiskola anyakönyvét nézték át, és így összeállították a Genfben tanult magyarországi diákok listáját.²⁹ 1766-ban a bázeli professzor, Theodor Zwinger Weszprémi István kérésére a hungarus orvostudományi téziszfüzetek adatait gyűjtötte össze, amelyet Weszprémi az életrajzi lexikonában közzé is tett.³⁰ Ugyanebben a lexikonban a Taxovinus Jacobusról szóló szócikkben említi meg Weszprémi, hogy Taxovinusnak Bázelen 1586-ban a tüdővészről írt disszertációjáról az egyetem anyakönyvéből lehet további adatokat találni.³¹ Mivel Weszprémi maga is járt Svájcban,³² elképzelhető, hogy a peregrináció története annyira érdekelte őt, hogy eredeti források felkutatásával kívánt az egyetemjárás múltjáról adatokat szerezni.

²⁶ SZABÓ András (2017): *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Humanizmus és reformáció 37.). Budapest, Balassi. 10–11.

²⁷ SZEPSI CSOMBOR Márton (1979): *Europica varietas*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 242.

²⁸ P. SZABÓ Béla (2010): Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból, In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica LXXIII). Szeged, SZTE. 702., 708.

²⁹ TOLNAI Gábor – VÉGH Ferenc (1987): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761* (Régi magyar prózai emlékek 7.). Budapest, Akadémiai Kiadó. 59.

³⁰ WESZPRÉMI István (1968): *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. 3. kötet. Budapest, Medicina. 351.

³¹ WESZPRÉMI (1960), 1. k.: 119.

³² HEGYI Ádám – SZÖGI László (2016): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. no. 1264.

A 18. században a Habsburg uralkodók akkor korlátozták a protestánsok külföldi tanulmányútjait, amikor protestáns országgal álltak háborúban. Az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború alatt a Porosz Királysággal folytatott harcok automatikusan magukkal hozták a Német-Római Birodalom protestáns országai felé irányuló utazási tilalmat is.³³ Az állam ilyen alkalmak során felmérte, hogyan finanszírozták a protestánsok a külföldi tanulmányaikat. A Helytartótanács csak akkor engedélyezte a kiutazást, ha a diák igazolni tudta, rendelkezik-e annyi pénzzel, ami a külhoni tartózkodásához szükséges.³⁴ 1766-ban a Magyar Kancellária az iránt kutatott, milyen külföldi ösztöndíjak támogatták a magyarországi protestáns fiatalok tanulmányait. A vizsgálat viszont nem terjedt ki az ösztöndíjak eredetére és történetére.³⁵ A református ágensek bécsi iratai között szintén csak annyit jegyeztek fel, hogy a bázeli egyetemen régóta két ösztöndíjat biztosítottak magyarországiak számára.³⁶ Az ösztöndíjakhoz való hozzáférés nem volt könnyű. Például 1721-ben Csernátoni Gajdó Sándor arról tudósította Teleki Sándort, hogy nagyon nehéz Bázelen stipendiumot szerezni.³⁷ Ha ez az információ az államigazgatás tudomására jutott volna, nagy valószínűséggel nem engedélyezték volna a kiutazást, viszont a peregrinusok hálózatának sajátosságából adódóan ezek az információk nemigen jutottak ki a rendszerből, ugyanis a reformátusok egy olyan zárt kézíratos kultúrát hoztak létre, amely képes volt érzékeny adatok eltitkolására.³⁸

³³ KOSÁRY Domokos (1996): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest. 128.

³⁴ Valójában a Helytartótanács nem csak háborús helyzetben ellenőrizte a kiutazásokat, mert a 18. században a protestánsoknak minden esetben útlevelekérelmet kellett beadniuk az uralkodóhoz. Az egyetemjárás múltját ezekben a kérelmekben nem vizsgálták, csak a legitimációját. Egy tipikus példa erre: *Tabella Demonstrans A catholicorum Studiosorum ad Exteras Academias ire volentium nomina et cognomina ortum confessionem quam praesententur Accademiam et studium ad quae tendunt*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár C 41. Acta studiosorum acatholicorum 1743–1779, Beadvány 1761. október 8.

³⁵ FINÁCZY Ernő (1899): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Első kötet 1740–1773*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 50., 357–360.

³⁶ *Series ac Specificatio Beneficiorum ac Alumneorum, nec non fundationum pro Studiosii Helveticae Confessionis addictis Hungaris apud externos*. Ráday Levéltár B/5 Archivum Agentiale 1600–1800. Acta synodiali 1734–1804, Bd. 2. nr. 367–382/b.

³⁷ HOFFMANN (1980), 186.

³⁸ TÓTH Zsombor (2023): *A hosszú reformáció jegyében: vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig* (Humanizmus és reformáció 41.). Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. 13–34.

A peregrináció múltja magukat a peregrinusokat is érdekelte: Récsei János 1781 és 1782 között Franekerben, 1782 és 1786 között pedig Utrechtben tanult.³⁹ Hollandiai tartózkodása során összeállította a Harderwijkben és Franekerben 1648 és 1782 között tanult magyarországi fiatalok névsorát. Valójában nem végzett önálló kutatást, mert nem vette kezébe az anyakönyveket, hanem az egyetemek rektorait kérte meg az adatszolgáltatásra.⁴⁰

A református egyetemjárás kora újkori emlékezetét akkor lehet a legjobban megismerni, ha rekonstruálni tudjuk a korabeli közgondolkodást és az emlékezetkultúrát, ezért első lépésben röviden ki kell arra térnünk, hogyan működött a kálvinista emlékezet, majd ezt követően meg kell néznünk, hogy egyes személyek, valamint közösségek mit gondoltak a peregrinációról. Az egyének véleményeit ego-dokumentumokból, a csoportok gondolkodását a közösség egészét képviselő források elemzésével érthetjük meg. Végül meg kell vizsgálnunk, hatottak-e egymásra ezek a vélemények: személyes emlékek bekerültek-e közösségi dokumentumokba? Hogyan cirkuláltak az egyetemjárás emlékei az egyének és a közösségek között?

A szakirodalom egyöntetű véleménye szerint a kora újkori kálvinista peregrináció a 16–18. században azonos elvek mentén működött: az országban nem létezett protestáns egyetem, ezért a diákok külföldi egyetemeken képezték magukat tovább, és a feltételek (felekezeti hovatartozás), valamint a lehetőségek (ösztöndíjak) a kora újkorban minimális mértékben változtak. Ebben az esetben indokolt hosszú reformációról beszélni, mert a rendszer a 16. és a 18. században is azonos módon működött.⁴¹ Ebből adódik, hogy a 18. században született peregrinációtörténetek szerzői nem írtak komoly összefoglalásokat, hanem csak rövidebb terjedelmű munkákat, mivel a történetírók még ekkor benne

CSÖRSZ RUMEN István (1999): Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratípusok a 18–19. században, In: L. Simon László – Thimár Attila (szerk.): *Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége. 76.

³⁹ BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor (2007): *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. no. 1221, 1899.

⁴⁰ SEGESVÁRY Lajos (1935): *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Debrecen, Városi Nyomda. 14–15. Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára (TtREK), *Récsei János gyűjteménye 1773–1831*, R 475, p. 251.

⁴¹ SZÖGI László (2022): *Peregrinatio academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1919* (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat 26.). Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtára és Levéltára. 126–133. TÓTH (2023), 15–17.

éltek a hálózatban: a köztudat része volt, hogy az adott egyetemre hogyan lehet bejutni, kivel kell kapcsolatba lépni a támogatások megszerzéséhez, hogyan lehet a biztonságos utazást megszervezni,⁴² ezért komolyabb történeti munkára nem volt szükség. A fentebb leírt helyzet valójában az Assmann által leírt kanonizáció folyamata, amely során a személyes emlékekből kialakulnak a kommunikatív emlékezet részei. Ez az emlékezet alapvetően a közelmúlt eseményeit dolgozza fel, többszázéves visszatekintéssel nem foglalkozik.⁴³

Ezzel szemben a református egyháztörténet-írás a 17. század végére már túljutott ezen, mert a gyászévtized felgyorsította a kanonizáció folyamatát, és Pápai Páriz Ferenc, Debreceni Ember Pál és Bod Péter művei már nem az emlékezet, hanem a professzionális történetírás jegyeit viselik magukon.⁴⁴ A kálvinista kollektív emlékezet működését viszont jól mutatják a gyülekezetek körében keletkezett történeti feljegyzések.⁴⁵ A kora újkorban a lokális közösségekben továbbra is fennmaradt az igénye a közösségi emlékek megőrzésének: népszerű lelkészek, valamint egyházi építkezések az egyházközségek életében fontos eseményeknek számítottak, ezért azokat megörökítették. A klenódiumok feliratait valamint a toronygombiratok sokasága igazolja ezt.⁴⁶ Arra is van adatunk, hogy

⁴² BOZZAY (2022), 81–101.

⁴³ ASSMANN, Jan (2018): *A kulturális emlékezet* (Német Szellemtudományi Könyvtár). Budapest, Atlantisz. 49–51.

⁴⁴ CSEPREGI Zoltán (2022): A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: a magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban, In: Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 37. SZÜCS Jenő (1983): Még egyszer a sárospataki iskola kezdeteiről: Az 1531. évszám eredete, In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. 3. 142–164.

⁴⁵ A legtöbb gyülekezetnél találunk olyan iratokat, amelyek az egyházközség eredetéről szólnak. Jó példa erre a kunhegyesi anyakönyv. ÉLIÁS János (2024): „...In munere rectoris scholae reformatae Kunhegyiensis successi...” Kunhegyesi iskolamesterek 1764 és 1821 között, In: Győri L. János – Oláh Róbert (szerk.): *Református kollégiumok és partikulák* (A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei. 108.

⁴⁶ KESZEG Vilmos (2007): 17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója, In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 96. KOVÁCS Mária-Márta (2017) (szerk.): *Kegyesség és/vagy reprezentáció: Erdély református öröksége* (Erdélyi Református Múzeumi Kiadványok). Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület. 11–15.

a 18. században a közösség nyomására keletkeztek történeti iratok: Vésztőn a főbíró kérésére írta bele a lelkipásztor az egyházi krónikába a parókiaépítés történetét.⁴⁷ A krónikák a néphagyományt – vagyis a lokális közös emlékeket – is rögzítették, mert minden esetben az idős emberek emlékeit is felhasználták íróik azok megírásához.⁴⁸

Az alábbiakban annak érdekében, hogy minél hitelesebb képet alkothassunk arról, hogyan emlékeztek meg a külföldi tanulmányaikról a peregrinusok, különböző diákok ego-dokumentumait fogjuk megvizsgálni. Közülük a legalacsonyabb sorból Püspöki Süllye János származott, aki molnár és katona felmenőkkel rendelkezett, bár állítása szerint nemes ember volt. Hazájába visszatérve 1714-ben Mezőtúron lett lelkipásztor.⁴⁹ Szőnyi Benjáminnak lelkész felmenői voltak, édesapja Monoron és Alsónémediben szolgált református prédikátorként.⁵⁰ Keresztesi József köznemesi családból származott. Református lelkészként és egyházi íróként a 18. század második felében nagy karriert futott be.⁵¹ Pápai Páriz Ferenc ároni családból származott, édesapja dési lelkész-esperes volt. Egyháztörténet-íróként is jelentőset alkotott: 1684-ben jelent meg a hazai református egyház történetével foglalkozó műve.⁵² Bod Péter

⁴⁷ HEGYI Ádám (2022): Elhallgatott múlt: egyháztörténet-írás Vésztőn 1714 és 1794 között, In: Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 354.

⁴⁸ FUCHS, Thomas (2006): *Geschitsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung: Städtetekroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500 bis 1800* (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landesgeschichte 21.). Marburg, Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde. 144–145.

⁴⁹ OLÁH Róbert (2008): Püspöki Süllye János könyvei, In: Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*. Budapest, Argumentum. 27–28.

⁵⁰ SZEREMLEY Samu (1890): *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai). Budapest, Hornyánszky Viktor. 2.

⁵¹ PÁLFI József (2017): „Bátor szívvel és okos ésszel a Krisztus nyája körül...” Keresztesi József tudós lelkipásztor életműve (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 18.). Debrecen – Nagyvárad, D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Partium. 13–15.

⁵² NAGY Géza (1977): Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), In: Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, Kriterion. 11–21. PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1684): *Rudus redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum*. Nagyszeben, Stephanus Jüngling.

tehetségére hamar felfigyeltek, ezért egyértelmű volt, hogy tanulmányait külföldön fogja majd folytatni. Egyháztörténeti munkássága a 18. századi történetírás csúcsát jelentette.⁵³

Püspöki önéletírásában az emlékezetnek fontos szerepe van, mert büszkén állította, hogy családja történetét 150 évre visszamenőleg ismeri. A családi hagyomány alapján dédapjától kezdve írta meg művét, viszont peregrinációjáról csak annyit jegyzett fel, hogy 1713-ban Oderafrankfurtban tanult. Az egyetem történetéről és a diáktársakról nem emlékezett meg.⁵⁴ Szőnyi Benjámín önéletírása annyiban hasonlít Püspöki művére, hogy Szőnyi is részletesen foglalkozik a felmenőivel; ő viszont csak édesapjával, akit még gyermekkorában elveszített. Felnőtt emberként a családi elbeszéléseket felhasználva és írott forrásokat felkutatva írta meg apja életének történetét. Szőnyi felkeresett Alsónémediben olyan embereket, akik ismerték édesapját. Nagykőrösön és Monoron az egyházközségeknel megnézte az anyakönyveket, amelyekben megtalálta apja rektori szolgálatát és elhalálozásának pontos dátumát.⁵⁵

Szőnyi számára az egyetemi tanulmányok kiemelkedő jelentőséggel bírtak, mert nemcsak a saját, hanem édesapja külföldi útjáról is részletesen írt. Így megtudjuk, hogy Szőnyi Gergely franekeri tanulmányai alatt Vitringa professzor előadásait lejegyezte, amelyet Benjámín bekötetett, és egyben megőrizte a németalföldi professzorok által apja számára kiállított igazolásokat is:

„Akadémiai tanulása boldog emlekezetü T. Szőnyi Gergely edes Atyámnak volt ama Friziai híres Universitasban, Franekérában. Hallgatta ottan főképen amaz örök hírü nevü és tudományu Campegius Vitringát, kinek minden tölle hallot Tanításait szépen le írta, és magával haza hozta. A mellyek kezemre szállottanak öszve szedtem, és bé kötöttem. Senkinek szeb Recom(m)endatíot nem adhatott boldogúlt Camp. Vitringa, mint edes Atyámnak, melly az említett Capsulában sub littera B. meg találatik. Ugyan

⁵³ GUDOR Kund Botond (2018): *Bod Péter (1712–1769), a történetíró* (Erdélyi egyháztörténeti könyvek 3.). Barót, Tortoma. 75–80.

⁵⁴ FARAGÓ Bálint (1901): Egyháztörténelmi adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. századbeli anyakönyvében, In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. 475.

⁵⁵ *Szőnyi Benjámín önéletírása 1764–1793*. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (MNL CsCsML HL), Személyek, Szőnyi Benjámín református lelkész kéziratai XIV. 8. 4–5.

Franekéraba a' több Tudósok között frequentalta Ruardus Andala híres Philosophiae Professort, és attol is hozott igen szép testimoniumot, mely is itt vagyon sub littera C.”⁵⁶

Az önéletírásában Szőnyi saját peregrinációját is ilyen részletességgel ismertette. Egyik megjegyzéséből kiderül, hogy hazatérése után is nyomon követte, mi történt a külföldön megismert barátaival, mert feljegyezte, hogy Johann Ludovic Lügen de Heimhof, akinél Frankfurtban lakott néhány évvel később, meghalt.⁵⁷

Szőnyi Benjámín önéletírásában jó példát látunk arra is, hogy az emlékezetnek része volt a peregrinációs hálózat működése, ugyanis leírja, milyen segítséget kapott Brémában, amelynek köszönhetően Lipcsében kényelmes szállást kapott:

„Ugyan Brémában az idő alatt gyakran voltam Philippus Relisson igen tudós és kegyes Francia R(e)f(o)r(má)tus predikatornál, ki vélem sok jót tett, egy vatsoráján is látott, négy vagy öt Francia könyvel meg ajándékozott, és Lipsiában lakó gazdag kalmár attyafiainak egy levele által recom(m)endált.

Erre a levélre Jacobus és Isák Malherbe kegyes kalmárok engem szívesen fogtak, és ott három hétig laktomban egy néhányszori úri asztalokra méltóztattak, el jötömkor egy egy aranyat és egy néhány könyveket adtak, és három más kalmár társaikkal is egy egy aranyat adattak. Légyenek áldott emlékezetben minden maradékomnál Philippus Pelisson és mind a két Malherbe jóltévő Uraim.”⁵⁸

Érdekes viszont, hogy jeles egyházi írók Szőnyihez képest sokkal szűkszavúbbak voltak a peregrinációs emlékeket illetően. Keresztesi József a naplójában csak a Svájcban és Németalföldön tanuló kortárs peregrinusok nevét jegyezte fel, az egyetemen tanult korábbi diákokat nem említette meg, miközben ugyanebben a naplóban hosszas történelmi eszmefuttatást írt Szent István koronájával kapcsolatban.⁵⁹ Annak ellenére, hogy Bod Péter jelentős egyháztörténeti művek szerzője, az önéletírásában Keresztesihez hasonlóan szintén csak azoknak a diákoknak a neveit jegyezte fel, akikkel találkozott,

⁵⁶ MNL CsCsML HL XIV. 8. 4–5.

⁵⁷ MNL CsCsML HL XIV. 8. 23.

⁵⁸ MNL CsCsML HL XIV. 8. 25.

⁵⁹ S. HOFFER Endre (közread.) (1882): *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*. Budapest, Ráth Mór. 8., 19., 196–203.

de komolyabb egyetemtörténeti adatokat nem írt, viszont Szőnyihez hasonlóan bemásolta a tanáraitól kapott ajánlásokat az önéletírásába.⁶⁰ Mindez azt igazolja, hogy a peregrináció hálózata aktív volt, nem volt arra szükség, hogy a múltját kutassák. Persze az egyetemi tanulmányok része volt a történelem, és tudjuk, hogy Leidenben Jan van den Honert egyháztörténeti előadásai nagy hatást gyakoroltak Bodra.⁶¹ Az ego-dokumentumokra viszont nem jellemző, hogy az egyetemjárás múltját feldolgozták volna. Bod esetében sincs ennek nyoma.

1671-ben Pápai Páriz Ferenc tulajdonába került Szenci Molnár Albert naplója, amelyet Pápai átköttetett, és ő is naplóírásra használta.⁶² Jeles elődjéhez méltón ő is részletes feljegyzéseket készített 1671 és 1676 között külföldi tanulmányairól. Ebben szintén hangsúlyos szerepet kapott a korabeli peregrinációs hálózat ismertetése, de látványosságok felkeresését is rögzítette, például Berlinben megtekintette a brandenburgi választófejedelem könyvtárát, illetve elutazott a svéd király, Gusztáv Adolf sírhelyéhez is.⁶³ Katolikus gyűjteményekben őrzött érdekességek is érdekelték a protestáns peregrinusokat. Bod Péter Nimwegenben a jezsuiták könyvtárában lévő földgömböt tekintette meg.⁶⁴

Látható, hogy az emlékek megőrzésében a helyszínek is fontosak voltak a diákok számára, amely tipikus példája a Pierre Nora-féle emlékezhelyeknek.⁶⁵

A 19. század elejére a peregrináció emléke szinte kötelező részévé vált a lelkeszi önéletrajzoknak. A tiszáninneri egyházkerületben 1807 és 1808 között az összes akkor szolgáló lelkipásztortól bekértek egy életrajzot. Mivel a külföldi tanulmány rangot jelentett az egyházon belül, aki tehette, feltüntette azt a nyilatkozatában, viszont az

⁶⁰ BOD Péter (2007): *Bod Péter önéletírása* (Erdélyi ritkaságok 2.). Marosvásárhely, Mentor. 79–90.

⁶¹ BELLÁGH Rózsa (2007): Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya, In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 291. BOD (2007), 84.

⁶² NAGY (1977), 22.

⁶³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1977): Életem folyása, In: Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, Kriterion. 145.

⁶⁴ BOD (2007), 81.

⁶⁵ NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája, In: *Aetas*. 14. 3. 152–156.

egyetemjárás emléke ezekben nagyon lerövidült, a kapcsolati háló és a személyes emlékek nem szerepelnek bennük.⁶⁶

Püspöki Süllye János, Pápai Páriz Ferenc, Szőnyi Benjámin, Bod Péter és Keresztesi József ego-dokumentumai eltérő minőségben tartalmaznak emlékeket a peregrinációról, de ahhoz, hogy megérthessük, hogyan gondolkodtak az egyetemjárásról a kora újkorban, érdemes a közösségi emlékeket is megvizsgálnunk.

A lokális közösségek gondolkodásáról a 18. századtól kezdve maradtak fenn nagy számban iratok, amely a protestánsok helyzetének megváltozásával áll összefüggésben, mivel III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt komoly üldöztetést szenvedtek el. Ennek hatására jelentős kéziratos kultúra alakult ki, amelyet titokban terjesztettek egymás között a reformátusok és az evangélikusok. A kéziratok jelentős részben perzekúciós történetek voltak. Ezek egyszerre mártírológiai és identitáserősítő szerepet tölthettek be az árván maradt gyülekezetekben.⁶⁷ Ezzel párhuzamosan tömegesen keletkeztek gyülekezeti krónikák, amelyek az adott egyházközség múltját azért foglalták össze, hogy igazolni tudják a gyülekezet létjogosultságát.⁶⁸ Annak ellenére, hogy szerzőik lelkipásztorok voltak – ahogy arra korábban már Vésztfő kapcsán utaltunk –, a közösség véleménye is tükröződött bennük. Ráadásul forrásaink vannak arról, hogy bizonyos esetekben tömeges igény alakult ki egy-egy oklevél megszerzésére: 1837-ben Makón körülbelül 500 aláírás gyűlt össze annak érdekében, hogy a város vezetőit rákényszerítsék arra, hogy szerezzék meg a település 1608-ban keltezett kiváltságlevelét.⁶⁹

⁶⁶ UGRAI János (2004): „Kis világnak világos kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból* (Nemzet, egyház, művelődés). Debrecen, Hernád. 192.

⁶⁷ HEGYI Ádám (2023): *Zunichte geworden, dennoch bestehengeblieben: verbotene Handschriften der reformierten Kirche aus dem 18. Jahrhundert*, In: *Codices Manuscripti et Impressi Supplementum*. 20. 101–104.

⁶⁸ HEGYI Ádám (2024): *Kéziratos partikulatörténetek a 18. században*, In: Győri L. János – Oláh Róbert (szerk.): *Református kollégiumok és partikulák* (A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei. 22–23.

⁶⁹ *Kiss Ferencet támogató aláírási ív, Makó, 1837. június 14.* MNL CsCsML Makói Levéltár, Makó város tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek és iratok V.A.1.a.22. 1837. no. 30.

A gyülekezeti krónikák külföldi eseményekkel alig foglalkoztak, alapvetően csak a közösséget érintő adatokat rögzítették, vagyis a svájci, németalföldi és más akadémiák nem voltak érdekesek számukra.⁷⁰ Megfigyelhető viszont, hogy amikor az egyházközségnek szüksége volt az igaza bizonyítására, akkor egész komoly történeti kutatómunkát is tudtak végezni, akár középkori okleveleket is felkutattak. Így találunk utalást a dunapataji krónikában arra, hogy a város kiváltságait 1409-ben kiállított oklevél bizonyítja, amelyet Kolmár József lelkipásztor 1812-ben a település levéltárában talált.⁷¹

1839-ben Gacsári István Füzesgyarmaton Békés vármegye 1561-ben készült adóösszeírását használta fel a város történetének megírásához.⁷²

A krónikák emlékezetformáló és identitást biztosító szerepét történeti néprajzi kutatások is igazolják. Muntagné Tabajdi Zsuzsa megfigyelései szerint a 18. században Nógrád vármegye vegyes felekezetű településein a protestáns krónikákban megtalálható tanítói életrajzok részletesebbek voltak a katolikus *historia domus* hasonló jellegű feljegyzéseihez képest. Ez azzal magyarázható, hogy a lutheránus tanítók a közösségi emlékezet számára fontosak voltak, mert a vallásgyakorlásukat csak a tanítók tudták biztosítani, ezért a falu evangélikus lakossága számára identitást megőrző szerepet töltöttek be ezek az emberek, ezért többet őrzött meg róluk a kommunikatív emlékezet. A katolikus tanítókról viszont alig jegyeztek fel valamit.⁷³

A külföldi egyetemek jelentőségére ugyan nem, de az alapfokú oktatás fejlesztésére a közösségeket igyekeztek a lelkipásztorok meggyőzni: 1753-ban Szentesen Béládi István saját prédikációját másolta be a krónikába, amelyben amellet érvelt, miért szükséges a lányok oktatása. A prédikáció segítségével tudta meggyőzni a lakosságot egy új iskola

⁷⁰ BAGI Zoltán (2005): Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt ekléziatörténet alapján, In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom* (Historia Litteraria 18.). Budapest: Universitas. 199.

⁷¹ SCHILL Tamás (2018): *A Dunapataji Református Egyházközség története a kezdetektől a 19. század végéig*. Dunapataj, Dunapatajért Közalapítvány. 41.

⁷² N. DIVIKI Emma (2014): *175 éves a füzesgyarmati Gacsári Krónika*. Budapest, N. Diviki. 53.

⁷³ MUNTAGNÉ TABAJDI Zsuzsanna (2023): *A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi nógrádi közösségekben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK. 42–43.

építéséről. Igehirdetésének bibliai példákat hoz az iskolák létezéséről, és kitér arra is, mit tanítanak a lányoknak a szentesi intézményben.⁷⁴

A gyülekezeti krónikák a legtöbb esetben feljegyezték, ha a gyülekezet lelkipásztora külföldön tanult. Például Béládi István Szentesen kisebb kutatást is végzett Laskói Lőrincről. Laskói 1677-től szolgált a városban. Mivel Laskói Martonfalvi Tóth György debreceni professzor tanítványa volt, a neve megtalálható abban a kötetben, amelyben közzétették Martonfalvi diákjainak a névsorát. Az 1681-ben készült névsorban külön jelölték a külföldön tanult diákokat.⁷⁵ Béládi 1748-ban szó szerint kimásolta Martonfalvi Tóth György katalógusából Laskói adatait.⁷⁶ Ezek szerint a 18. század közepén a szentesi krónikáiról fontosnak tartotta kideríteni, hogy a település prédikátora Nyugat-Európában tanult. Béládi minden bizonnyal ismerte Martonfalvi hírnevét: tudott arról, hogy ő volt az, aki a nagyváradai iskola pusztulása után Debrecenben lett professzor.⁷⁷ A krónika szövegében szereplő jelző erre utal, ugyanis abban „nagy tanítónak” hívja Martonfalvit.⁷⁸

A 18. században ehhez hasonló forráskutatást végeztek a hivatásos történészek is. Legjobb példa erre a szintén debreceni professzor, Sinai Miklós munkássága. Sinai peregrinusok segítségével folyamatosan gyűjtötte az érdekes forrásokat Európa különböző könyvtáraiból és levéltáraiból. 1772. október 23-án a franekeri egyetemi templomban lévő kőtablák feliratait másolták le a számára.⁷⁹ Sajnos nem tudjuk, ki tette ezt, mert a másoló nem nevezi meg magát, és ebben az időben viszonylag sok

⁷⁴ TAKÁCS Edit (közread.) (2001): *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825*. Szentes, NKA [elektronikus dokumentum]. Elérhető itt:

<https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/235.JPG>

(utolsó megtekintés dátuma: 2025. július 1.).

⁷⁵ BARÁTH Béla Levente (2001): *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól* (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 3.). Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány. 37–43.

⁷⁶ TAKÁCS (2001), <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/039.JPG>.

⁷⁷ BARÁTH Béla Levente (2000): *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében* (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 3.). Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány. 29–30.

⁷⁸ TAKÁCS (2001), <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/039.JPG>.

⁷⁹ In templo academico Franeckerano sequuntur, In: Sinai Miklós: *Diarium 1789*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen), Sinai Miklós-féle gyűjtemény, I.24.a.15. 167–168.

debreceni diák tanult a városban.⁸⁰ A forrás peregrinációtörténet szempontjából azért érdekes, mert öt Franekerben elhunyt diák sírfeliratát is tartalmazza: Sepsi János 1658-ban, Csernátoni István 1644-ben, Pataki Mihály 1735-ben, Komáromi István 1721-ben és Zilahi Dániel 1770-ben halt meg Frízföldön. Sinai viszont semmit sem derített ki a diákokról, így azt sem tudta, hogy Sepsi végrendeletében a sárospataki kollégiumra hagyta könyvtárát.⁸¹ A 18. században viszont mások is felfigyeltek a kőtablákra, ugyanis a Franekerben tanuló Somodi István is feljegyezte azt naplójában.⁸² A modern történetírás azóta pontosan kiderítette, kik voltak ők, és mit lehet tudni életükről.⁸³

A gyülekezeti krónikák esetében szintén lehet professzionális kutatómunka nyomára bukkanni. 1825-ben a bihariószegi egyház krónikájában Tofeus Mihály életét az egyházközség protokolluma és Bod Péter *Magyar Athenas*-a alapján írták meg, megjegyezvén azt, hogy Bod nem tudott arról, hogy Tofeus Bihardiószegen is szolgált. Ugyanebben a krónikában Fazekas István lelkipásztor életrajzát a bécsi *Literaur Zeitung*ban 1812-ben megjelent halottbúcsúztató alapján írták meg.⁸⁴

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a református peregrináció emlékezete a kora újkorban élő hagyománynak számított. Az emlékezetkultúrát egy bonyolult hálózat tartotta fenn, amely személyes és kollektív elemekből állt. A rendszerben fontos szerepet játszott a szóbeliség, mert sok információ szájhagyomány útján őrződött meg. Az emlékezet írott forrásai diáklistán, emlékkönyvekben, naplókban és gyülekezeti krónikákban maradtak fenn. Az emlékezeten túllépő történeti kutatás nyomai azonban nemcsak a neves tudósok (Bod Péter, Sinai Miklós, Weszprémi István) műveiben, hanem gyülekezeti dokumentumokban is megfigyelhetők.

⁸⁰ BOZZAY-LADÁNYI (2007), 40–80.

⁸¹ POSTMA Ferenc (1999): Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában: Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei (1994), In: *Könyv és Könyvtár*. 21. 239–240.

⁸² SEGESVÁRY (1935), 56.

⁸³ POSTMA Ferenc – BAKONYI-TÁNCZOS Vera (2024): A Survey of all Students from Hungary and Transylvania Who Died in Franeker in the Early Modern Period = A Franekerben elhunyt magyarországi és erdélyi hallgatók teljes jegyzéke, In: *Egyháztörténeti Szemle*. 25. 4. 97–117.

⁸⁴ EMÓDI András (2022): *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig* (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XXV.). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. 68–69., 73.

Felhasznált irodalom:

- ASSMANN, Jan (2018): *A kulturális emlékezet* (Német Szellemtudományi Könyvtár). Budapest, Atlantisz.
- BAGI Zoltán (2005): Szentés város református közössége a 18. században a Béli István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklésiatörténet alapján, In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom* (Historia Litteraria 18.). Budapest: Universitas. 185–205.
- BARÁTH Béla (2001): *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól* (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 3.). Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány.
- BARÁTH Béla Levente (2000): *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében* (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 3.). Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány.
- BELLÁGH Rózsa (2007): Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpályája, In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 289–296.
- BOD Péter (2007): *Bod Péter önéletírása* (Erdélyi ritkaságok 2.). Marosvásárhely, Mentor.
- BOZZAY Réka (2022): *Intézménytörténeti kapcsolatok: Debrecen és Hollandia* (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgűjteményei.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor (2007): *Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- CSEPREGI Zoltán (2022): A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: a magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban, In: Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 32–43.
- CSÖRSZ RUMEN István (1999): Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratípusok a 18–19. században, In: L. Simon László – Thimár Attila (szerk.): *Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége. 75–89.
- ÉLIÁS János (2024): „...In munere rectoris scholae reformatae Kunhegyesiensis successi...” Kunhegyesi iskolamesterek 1764 és 1821 között, In: Győri L. János – Oláh Róbert (szerk.): *Református kollégiumok és partikulák* (A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgűjteményeinek kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgűjteményei. 108–126.
- EMÖDI András (2022): *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig* (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XXV.). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.

- FARAGÓ Bálint (1901): Egyháztörténelmi adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. századbeli anyakönyvében, In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 44. 474–476., 491–493., 506–507., 521–523., 539–540., 556–558., 571–572.
- FINÁCZY Ernő (1899): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, Első kötet 1740–1773*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FONT Zsuzsa (1989): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok 1695–1700* (Fontes rerum scholasticarum 3.). Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség.
- FUCHS, Thomas (2006): *Geschitsbewußtsein und Geschichtsschreibung zwischen Reformation und Aufklärung: Städtechroniken, Kirchenbücher und historische Befragungen in Hessen, 1500 bis 1800* (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landesgeschichte 21.). Marburg, Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde.
- GUDOR Kund Botond (2018): *Bod Péter (1712–1769), a történetíró* (Erdélyi egyháztörténeti könyvek 3.). Barót, Tortoma.
- H. HUBERT Gabriella (1993): Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből, In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. II. kötet. Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum. 549–555.
- HEGYI Ádám (2022): Elhallgatott múlt: Egyháztörténet-írás Vésztőn 1714 és 1794 között, In: Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 352–361.
- (2023): Zunichte geworden, dennoch bestehengeblieben: verbotene Handschriften der reformierten Kirche aus dem 18. Jahrhundert, In: *Codices Manuscripti et Impressi Supplementum*. 20. 101–114.
- (2024): Kéziratos partikulatörténetek a 18. században, In: Győri L. János – Oláh Róbert (szerk.): *Református kollégiumok és partikulák* (A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek kiadványai). Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei. 21–35.
- HEGYI Ádám – SZÖGI László (2016): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- HOFFMANN Gizella – BARTÓK István (1980): *Peregrinuslevelek 1711–1750: külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.). Szeged, JATE.
- HOLÁ, Mlada – HOLÝ, Martin (2020): Zwischen Realität und Mythos: Tod und Begräbnisse von Professoren der Prager Universität vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert, In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. 1. 125–139. DOI: 10.14712/23365730.2020.22.

- IMRE Mihály (2009): „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben* (Humanizmus és reformáció 31.). Budapest, Balassi.
- JUHÁSZ Szandra (2021): A héber nyelvű carmina gratulatoria kulturális sajátosságai, In: Kovács Janka (szerk.): *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*. Budapest, Reciti. 93–117.
- KESZEG Vilmos (2007): 17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója, In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 71–108.
- KOSÁRY Domokos (1996): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest.
- KOVÁCS József László (1998): Szenci Molnár Albert Altdorfban, In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17.). Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE. 255–262.
- KOVÁCS Mária-Márta (2017) (szerk.): *Kegyesség és/vagy reprezentáció: Erdély református öröksége* (Erdélyi Református Múzeumi Kiadványok). Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület.
- KOVÁCS Sándor Iván (1988): A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében, In: Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi, két tanulmány*. Budapest, Szépirodalmi. 93–200.
- LATZKOVITS Miklós (2025): *Inscriptones Alborum Amicorum*. Elérhető itt: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>.
- LATZKOVITS Miklós – MÁNDITY Zoltán (2011): Az emlékkönyv-bejegyzések datálásáról, In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis*. 293–302.
- MARKÓ Anita (2018): Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban, In: *Digitális Bölcsészet*. 1. 55–82.
- MOLNÁR Dávid (2019): Szenci Molnár Albert, In: *Magyar Könyvszemle*. 135. 50–90.
- MUNTAGNÉ TABAJDI Zsuzsanna (2023): *A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi nógrádi közösségekben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK.
- N. DIVIKI Emma (2014): *175 éves a füzesgyarmati Gacsári Krónika*. Budapest, N. Diviki.
- NAGY Géza (1977): Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), In: Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, Kriterion. 5–133.
- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája, In: *Aetas*, 14/3. 142–157.
- OLÁH Róbert (2008): Püspöki Süllye János könyvei, In: Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*. Budapest, Argumentum. 27–56.

- P. SZABÓ Béla (2010): Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból, In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica LXXIII). Szeged, SZTE. 701–724.
- P. VÁSÁRHELYI Judit (2020): Beszámoló a Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy) munkálatairól, In: Szőnyi Éva (szerk.): *Szabó Károly-emlékkönyv*. Budapest, OSZK – Gondolat – Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 175–187.
- PÁLFI József (2017): „Bátor szívvel és okos ésszel a Krisztus nyája körül...” *Keresztesi József tudós lelkipásztor életműve* (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 18.). Debrecen – Nagyvárad, D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Partium.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1684): *Rudus redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum*. Nagyszeben: Stephanus Jüngling.
- (1977): Életem folyása, In: Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, Kriterion. 135–176.
- PICCART, Michael (1606): *Censura dialecticae novorum philosophorum in Theses coniecta*. [Nürnberg] Noribergae, è Typographéo Kauffmaniano.
- POSTMA Ferenc (1999): Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában: Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei (1994), In: *Könyv és Könyvtár*. 21. 233–256.
- POSTMA Ferenc – BAKONYI-TÁNCZOS Vera (2024): A Survey of all Students from Hungary and Transylvania Who Died in Franeker in the Early Modern Period = A Franekerben elhunyt magyarországi és erdélyi hallgatók teljes jegyzéke, In: *Egyháztörténeti Szemle*. 25. 4. 97–117.
- S. HOFFER Endre (közread.) (1882): *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén: Keresztesi József egykorú eredeti naplója*. Budapest, Ráth Mór.
- SCHILL Tamás (2018): *A Dunapataji Református Egyházközség története a kezdetektől a 19. század végéig*. Dunapataj, Dunapatajért Közalapítvány.
- SCHNABEL, Werner Wilhelm (2003): *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts* (Frühe Neuzeit 78.). Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- SEGESVÁRY Lajos (1935): *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Debrecen, Városi Nyomda.
- SZABÓ András (2003): *Szenci Molnár Albert Naplója* (Historia litteraria 13.). Budapest, Universitas.
- (2011): „Bizontalan helyeken búdosunk”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*. Dunaszerdahely – Komárom, Lilium Aurum.
- (2017): *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Humanizmus és reformáció 37.). Budapest, Balassi.
- SZEPSI CSOMBOR Márton (1979): *Europica varietas*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- SZEREMLEY Samu (1890): *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai). Budapest, Hornyánszky Viktor.

- SZÖGI László (2011): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.). Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- (2022): *Peregrinatio academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1919* (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat 26.). Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtára és Levéltára.
- SZÜCS Jenő (1983): Még egyszer a sárospataki iskola kezdeteiről: Az 1531. évszám eredete, In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. 3. 142–164.
- TAKÁCS Edit (közread) (2001): *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825*. Szentes, NKA [elektronikus dokumentum]. Elérhető itt: <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (utolsó megtekintés dátuma: 2025. július 1.).
- TOLNAI Gábor – VÉGH Ferenc (1987): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761* (Régi magyar prózai emlékek 7.). Budapest, Akadémiai.
- TÓTH Zsombor (2023): *A hosszú reformáció jegyében: vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig* (Humanizmus és reformáció 41.). Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet.
- UGRAI János (2004): „Kis világnak világos kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból* (Nemzet, egyház, művelődés). Debrecen, Hernád.
- WALDUNG, Wolfgang (1605): *Physicarum exercitationum disputatio prima De rerum naturalium principiis*. [Nürnberg] Noribergae, Typis Christophori Lochneri.
- WESZPRÉMI István (1968): *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. 1–3. kötet. Budapest, Medicina.

Levéltári források:

- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára, Személyek, Szőnyi Benjámin református lelkész kéziratai, XIV.8.
- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára, Makó város tanácsának iratai, Tanácsulési jegyzőkönyvek és iratok, Iratok 1837. V.A.1.a.22.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Helytartótanács Levéltár C 41. Acta studiosorum acatholicorum 1743–1779.
- Ráday Levéltár (Budapest) B/5 Archivum Agentiale 1600–1800, Acta synodiali 1734–1804.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, R 475 Récsei János gyűjteménye 1773–1831.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen), Sinai Miklós-féle gyűjtemény, Sinai Miklós: *Diarium 1789*. I.24.a.15.